

ЫСЫК-КӨЛ ОЙДУҢУНУН РЕКРЕАЦИЯЛЫК РЕСУРСТАРЫ ЖАНА АЛАРГА АНТРОПОГЕНДИК ТААСИРЛЕР

Автор бул макалада Ысык-Көл ойдуңунун рекреациялык ресурстары жана аларга антропогендик таасирлеринин учурдагы проблемаларын жана анын чечүү жолдорун карады.

Туризм жана рекреациялык кызмат көрсөтүү азыркы мезгилде көптөгөн мамлекеттердин экономикасына сезилерлик каражат алып келген негизги тармактардын бирине айланууда.

XX кылымдын экинчи жарымында туризм эл аралык мааниге ээ болду. Жылына дүнүйө жүзүндө миллиондогон адамдар туризм тармагынын кучагында болууда. Кыргызстан үчүн дагы туризм жана курорттук рекреациялык кызмат көрсөтүү тармагынын мааниси чоң, ошол эле мезгилде жаратылышка аяр мамилени анын тең салмактуулугун бузбоону талап кылат.

Кыргызстандын туризм боюнча атын алыска чыгарган аймагы болуп Ысык-Көл өрөөнү эсептелет. Азыркы мезгилде Ысык-Көл өрөөнү окумуштуулар аркылуу терең изилденген аймак. Алардын эмгектерине таянып төмөндөгүдөй мүнөздөмө берсек болот.

Ысык-Көл аймагында дарыланууга жана эс алууга ыңгайлуу климаттык, минералдык булактардын ири запастарынын болушу, кумдуу пляждар, кан айлануу системасынын, нервдик сөөк булчуң, дем алуу органдарынын, гинекологиялык жана тери оорууларын дарылоого мүмкүндүк бар. Ысык-Көл курорттук району аталган жаратылыш факторлордун байлыгы боюнча кошуна мамлекеттердин эс алууга жана дарыланууга болгон талабын канаттандыруучу ири бальнеологиялык борборго айландырууга керектүү баардык мүмкүнчүлүккө ээ. Ошондуктан бул тармакты эл аралык деңгээлге көтөрүп, жергиликтүү элге жана мамлекетке пайда келтире башташы үчүн жана жаратылышка, өзгөчө Ысык-Көлдүн суусунун тазалыгына, режимине, өсүмдүктөр менен жаныбарларына зыян алып келбеши үчүн мамлекеттик ишмерден баштап, студенттер жана ошондой эле жергиликтүү жөнөкөй ар бир тургунга чейин тынымсыз аракеттенип көптөгөн маселелерди чечүүгө далалаттануу керек.

Ысык-Көл өрөөнү тоолуу Борбордук Азиянын ири тоо арасындагы чоң өрөөндөрдүн бири. Ысык-Көл өрөөнүн тоолуу деңиз климаты Борбордук Азия жана Казакстанда кайталангыс климат. Мындай климаттын пайда болушуна анын мелүүн кеңдикте жайгашы. Океан деңиздерден алыс болушу, бийик тоолор менен курчалып турушу жана өрөөндүн көпчүлүк бөлүгүн тоңбогон терең жылуу көлдүн суусунун дарылык касиети, Тескей жана Күңгөй Ала-Тоолорунун ландшафтарынын ар түрдүүлүгү, түркүн формадагы тоо рельефин кууш капчыгайлар менен шар аккан босоголуу тоо суулары, көз жоосун алган кооз капчыгай өрөөндөр, парк тибиндеги токойлор, ар түрдүү өсүмдүктүү шибер-шалбаа тилкеси, жогору жаткан кар мөңгү эс алуучулардын рухий жана эс алуучу талаптарын канаттандыруучу ажайып көрүнүштү түзөт да, туризм альпинизмдин өнүгүшүнө кеңири жол ачат.

Көл кылаасы жылдын бардык мезгилинде рекреациялык иштер үчүн жарамдуу. Ошентсе да эң оңтойлуу учур жай-күз мезгили (бул убакта көлгө түшүү сезону кыйла узакка созулат жана саякат кылууга жагымдуу мезгил). Ысык-Көлдүн чыгышында тоолыжа базаларын, мейманкана дагы ушул сыяктууларды куруп, кышкы эс алууну уюштурууга мыкты шарт бар. Ысык-Көлдүн жээгинде эң сонун кум пляжы жатат. Пляж зонасынын узундугу 600 километрден ашык жана анын 120 километри биринчи жана экинчи категориядагы табигый пляждар. Айрыкча Кош-Көл, Чок-Тал, Сары-Ой, Бостери, Кажы-Сай, Тамга ж.б. айылдардын тушунда жайгашкан мыкты жана ири пляждар кеңири белгилүү.

Ысык-Көл чөлкөмү маданий-тарыхый эстеликтерге да бай. Облуста бир нече миң тарых жана маданият эстеликтери сакталган, ал эми катталган архитектуралык эстеликтердин саны 1500гө жетет; анын ичинен 320 мамлекеттик коргоого алынган. Алардын ичинен таш, коло, темир доорлорундагы эстеликтер (тургун жайлар, үңкүрлөр,

аска бетиндеги сүрөттөр), таш балбандар. Байыркы түрк жазмалары, орто кылымдагы шаар калдыктары жана тургун жайлар бар.

Ысык-Көл ойдуңу өзүнчө бир өзгөчөлүккө ээ болгон климаттык аймак. Себеби бул ойдуң мелүүн алкактын чөл зонасында, деңиз деңгээлинен 1607,9 м. бийиктикте, Күңгөй жана Тескей Ала-Тоолорунун ортосунда жайгашкан. Ошондой эле Ысык-Көлдө терең (702 м ге чейин) жана тоңбогон көлдүн болушу климатка чоң таасирин тийгизет. Радиациялык, циркуляциялык жана орографиялык факторлордун негизинде Ысык-Көлдүн жээктеринде тоолу жана деңиздик мүнөздөгү климат калыптанат. Күндүн тийишинин орточо жылдык узактыгы 2670-2880 саатты түзөт. Бул болсо Крымдагы курорттордон 400-600 саатка (Сочиде 2250 саат, Евпаторияда 2240 саат), Балтика боюндагы курорттордон 1000 саатка көп. Ультра-кызгылт-көк радиациясынын биологиялык активдүүлүгүнүн интенсивдүүлүгү боюнча Ысык-Көл өрөөнү кышында ультра-кызгылт-көк нурларынын жетишсиздиги жана 2-2,5 ай жылуу мезгилде күчтүү биологиялык активдүүлүгү 5,5-6,5 ай болгон зонага кирет. Ысык-Көл боюнун термикалык режиминин өзгөчөлүгү абанын жайкы температурасынын төмөндүгүнөн да көрүнөт. Июль-августта анын орточо айлык мааниси 15-16⁰С. Ал эми ошол эле учурда анын тегерегиндеги эле чөлдүү аймактарда абанын температурасы 40⁰ ка чейин жетиши мүмкүн. Эң төмөн кышкы температуралар да болбойт. Ызгаарсыз күндөр дээрлик узакка созулат: жээк районунун борбордук бөлүгүндө орточо 185 күн, ал эми чыгышында 102 күн. Ысык-Көлдүн жээгинде абанын салыштырма нымдуулугу 65% ти түзөт да, бир жыл ичинде ал 6-8% ке өзгөрөт. Абанын тоңбогон көлдүн таасиринен жыл бою негизинен комфорттук мааниде болот.

Ысык-Көл аймагында жаратылыш компоненттерин атап кетсек суу, жер, өсүмдүктөр, жаныбарлар жана аба ресурстарын коргоо маселелери өтө жай темп менен жүрүүдө. Көл аймагын булгоочу негизги булактар болуп көлдүн тегерегиндеги өнөр жайлар жана ар кандай химиялык минералдык жер семирткичтерди пайдаланган айыл чарбасы жана эс алуучу жайлар болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын гидрометеорология боюнча мамлекеттик агентствосунун изилдөөлөрүн карасак, Ысык-Көлдүн суусунун булганышы жалпысынан жогору эмес, бирок нефть продуктуларын жана жез, цинк аралашмаларынын концентрациясы атайын чектелген нормадан жогору экендиги билинген. Ысык-Көлгө куйган суулар дагы нефтепродуктылары менен жана фенол, азотун нитраты жана жез аралашмалары менен булганууда. Булгануунун негизги себептеринин бири болуп көлдүн тегерегиндеги шаарлардын, өндүрүштөр менен эс алуучу жайлардын суу түтүктөрүнүн эскилиги жетип реконструкцияланбагандыгында. Курорттуу зонадагы эс алуучу жайлардын 45% бөлүгүн гана сууну тазалоочу жайлары бар. Бул тазалоочу жайлардын үчүнчү бөлүгүнүн иштеши да канаттандырарлык эмес. Суу пайдалануу да өтө тыкан мамилени талап кылат. 1995 - жылы 282 суу пайдалануучулар аркылуу 1288 млн. м³ суу алынып керектелген, мунун 96% жердин үстүнкү бөлүгүнөн алынган, бул суунун 893 млн. м³ бөлүгү сугатка жумшалса, 842 млн. м³ суу чарбалык-өндүрүштүк тармактарга керектелген. Өндүрүшкө керектеген суулардын 76% ичүүгө жарактуу суулар. Бул болсо сууларды кайра иштетип пайдалануу керектүү деңгээлде койулбаганын билгизет. Өндүрүштүк керектөөлөргө сууну айлантып кайра пайдалануунун көрсөткүчү 30,9 % түзөт, а республика боюнча бул көрсөткүч 49,7 % түзөт. 1994 - жылы кайра айлантып пайдаланган суунун көлөмүн 1966 - жылга салыштырсак 79,5% төмөндөгөн. Бир жылда сууну тазалаган жайлардын кубаттуулугу 50 млн. м³ суу. Алынган суулардын 18% ашыгы транспортировка учурунда жоголот. Жоголуунун себеби ирригация системасынын каналдарынын начардыгы жана айыл, шаарлардагы суу берүү системасынын талапка жооп бербегендиги.

Өнөр жайлардан чыккан зыяндуу заттар менен Ысык-Көл өрөөнүнүн булгануусу дагы эле уланууда. 1995 жылы 214 стационардык булактардан жана 28 өнөр жайлар менен мекемелерден 4,4 миң т. зыяндуу заттар, анын ичинен 2,8 миң т. газ түрүндө жана суюк зат бөлүнүп чыккан. Бирок, 1994 - жылга салыштырмалуу бөлүнүп чыккан зыяндуу заттардын көлөмү азыркы мезгилде азайган. Азаюунун себеби айлана - чөйрөнү коргоо иш чараларынын жогорулагандыгы менен эмес зыяндуу заттарды чыгарган ишканалардын азайышы менен түшүндүрүлөт.

Жылуулук берүүчү ишканалардын мештери толук кандуу иштебейт. Мисалга алсак Каракол шаарындагы жылуулук ишканасынын негизги жылуулук берүүчү бөлүгүндөгү

турган 8 котелдун төртөө эскилиги жетип иштен чыккан, калгандары аран жан деңгээлде иштейт. Көмүр толук күйүп бүтпөйт, түтүндөр толук тазаланбайт. Шаардын ичинде кошумча салынган кочегар цехтери шаарды ашыкча булгоодо. Бул цехтерде циклон каралган эмес.

Автомобиль транспортунан чыккан зыяндуу заттардын да көлөмү азаюуда эмес. Кийинки мезгилдерде жеңил автомашиналардын саны да көбөйүүдө. Өзгөчө жайкы эсалуу учурунда автомобилдердин саны өтө жогору болот. Автомобилдерди жууй турган жайлар дагы саналуу. Автомобилдерди туш келди, ар кайсы жерлерде, агын сууларга да жууп суулардын сапатын да ашыкча начарлатууда.

Ысык-Көл өрөөнүнүн топурактарынын сапаты союз мезгилине салыштырмалуу өтө начарлады. Топурактарды туура эмес иштетип, кайра калыбына келтирүү иштери да төмөнкү деңгээлде жүрүүдө.

Жерлердин 39,4 миң га шорлонгон жерлер. Анын 8,1 миң га жери өтө шорлонгон. Ысык-Көл ойдуңунун көп бөлүгү менчикке чыгып кеткендигинен которуштуруп айдалбай, пландуу иштетилбей калды. Топурактардын да асылдуулугу төмөндөдү.

Жаратылышты коргоо жана жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу татаал жана көп пландуу проблема болуп эсептелет. Бул проблемаларды чечүүнүн жолдору болуп адамзат менен жаратылыштын ортосундагы мамилелерди атайын кабыл алынган норма, эреже, закондордун талабына ылайык жүргүзүү керек. Бирок көпчүлүк учурда бул проблемаларды чечүү кагаз жүзүндө гана болуп калууда.

Азыркы мезгилде Ысык-Көл өрөөнүндө негизги актуалдуу экологиялык проблемалар болуп төмөндөгүлөр эсептелип жана бул проблеманы чечүүдө тез чара көрүүнү талап кылат.

1. Суу ресурстарын үнөмдүү пайдалануу. Суу түтүктөрүн реконструкциялоо, суу тазалоочу жайлардын кубаттуулугун кайра карап, ремонт жүргүзүү, кошумча суу тазалоочу жайларды куруу.

2. Топурактын асылдуулугун төмөн түшүрбөй жогорулатуу боюнча иш чараларды иштеп чыгуу жана колдонуу. Химиялык минералдык жер семирткичтерди нормадан ашырбай туура колдонуу. Токой тилкелерин калыбына келтирүү. Которуштуруп пландуу айдоо ж.б.

3. Табигый экосистемаларын сактоо, чарбалык иштерди жүргүзүү максатында алардын аянтын кыскартпоо жана коргоо.

4. Регионалдык жана республикалык масштабдагы тарыхый эстеликтерди реставрациялоо жана коргоо принциптерин иштеп чыгуу.

5. Ар жылы дубандык масштабда көл жээгиндеги эс алуучу жайлардын суу тазалоочу жайлар талапка ылайык иштөөсүн текшерүү үчүн комиссия түзүү.

Жогоруда келтирилген проблемаларды чечүүнүн жолдорун мамлекеттик деңгээлге чыгаруу жана аткарылышына көзөмөл жүргүзүү мезгилдин жана коомдун талабы болуп келе жаткандыгы талашсыз.

Адабияттар

1. Абдыкадыров Т.Р. Особенности рекреационного природопользования в Киргизии. -Бишкек, 1990, -с. 6-10.

2. Абдулкасымов А. Развитие и размещение производительных сил региона на базе эффективного использования ПРП (на материалах Джизак-Сырдарьинского экономического района). -Ташкент, 1991.

3. Алымкулов Д.А., Бикмухаметова Н.Г. Рекреационные возможности и прогнозы развития курортов Киргизии. -Фрунзе: Илим, 1985.

4. Туризм Кыргызстана: информация, официальные документы, статистика, анализ. -Бишкек, 1998.

5. Туризм в Кыргызстане: проблемы, пути решения, перспективы развития (материалы международной научно-практической конференции). -Бишкек, 2001.

6. Кермалиев Р. С., Сагынтай кызы Э. Рекреационное природопользование и

устойчивое развитие Ысык-Кульской области. –Бишкек, 2006, -с. 130.